

„Bár együtt lehetnénk most, a midőn életünk legszebb napjait éljük!”

Radnóti Miklós szüleinek nyomában

KRÄHLING Edit

MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, főkönyvtáros
ORCID: 0009-0009-0547-3230

“Would that we could be together now, in the best days of our lives!”

Tracing RADNÓTI Miklós’s parents

Abstract | RADNÓTI Miklós’s literary bequest is preserved in the Manuscript Department of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. The bequest includes letters written by the poet’s mother, GROSZ Ilona, in 1908 and 1909 to her fiancé and future husband, GLATTER Jakab, a commercial traveller, during his trips to the countryside. The addresses of the letters indicate the stations in southern Transdanubia where GLATTER stayed and where he received them.

Very little is known about RADNÓTI’s parents from the scant documentary material that has survived. However, when reading the letters, the sparse registry records come to life: the recurring themes reveal some of the important events of the couple’s life together over one and a half years: the engagement, the search for an apartment, the organisation of the household, the reasonable use of financial resources, and finally the excitement and physical and psychological difficulties of waiting for a child. Illustrated with a rich selection of quotations from the letters, we follow the lives of RADNÓTI Miklós’s parents up to the poignant last letter to Bonyhád.

Keywords | letters of GROSZ Ilona, GLATTER Jakab, bequest of RADNÓTI Miklós, documentary material, 20th-century Hungarian literature

Radnóti Miklós hagyatékát 2008 óta özvegye, Gyarmati Fanni ajándékozása jóvoltából a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára őrzi.¹ A hagyatékot a kéziratárban hosszú ideje kialakult rendben dolgoztuk fel, és alakítottuk ki tematikus csoportjait. Ezek közül legfontosabbak Radnóti műveinek, műfordításainak kéziratai, valamint köteteinek első kiadásai. De itt vannak személyi iratai, továbbá a magánemberi és költői működésével kapcsolatos iratok is. Külön tartjuk nyilván a kerestetésével és halálával kapcsolatos iratcsomót, mellette pedig az abdai tömegsírból előkerült, az utolsó munkaszolgálatban is magánál hordott dokumentumokat és az ott írt verseket (köztük a *Bori noteszt*).² Rendkívül értékes anyag Radnóti megmaradt levelezése is,³ melynek legnagyobb részét a feleségével váltott több mint ezerötyszáz levél teszi ki. Feldolgoztuk újságkivágat-gyűjteményét és a róla készült fotókat,⁴ továbbá az emlékezetével kapcsolatos dokumentumokat és műveket, melyeket özvegye gyűjtött össze, és tett a hagyatékhoz, illetve a költő műveinek kiadásával kapcsolatos kiadói levelezést is. A hagyatékban fennmaradt egy Radnóti családjára vonatkozó szerény iratcsomó és néhány fotó, illetve – másokéi mellett – féltestvére, Erdélyi Ágnes műveinek kéziratai is.⁵ Az anyag minden egyes darabjáról elektronikus katalóguscédula,⁶ a teljes egészről (özvegye, Gyarmati Fanni hagyatékával egyetemben)⁷ pedig nyomtatott katalógus készült,⁸ amely a hagyaték mint egység áttekintését, az egyes iratok egymással való összefüggéseinek feltárását is lehetővé teszi.

-
- 1 A hagyaték Kézirattárba kerüléséről, fontosabb darabjairól, előzetes feldolgozásáról, fotókkal bőven illusztrálva, lásd az MTA KIK Radnóti-honlapját, mely a költő születésének századik évfordulójára Babus Antal által rendezett kiállítás alapján készült: „Ő, költő, tisztán élj te most...” Száz éve született Radnóti Miklós. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiállítása, 2009. május 5. – június 5. Hozzáférés: 2024.02.16, <http://radnoti.mtak.hu/>
 - 2 Legújabb kiadását, mely a *Bori notesz* lapjairól, illetve a többi iratról készült fényképek mellett a versek szövegének átiratát is tartalmazza, lásd RADNÓTI Miklós, *Bori notesz – abdai dokumentumok*, szerk., tan., FERENCZ Győző (Budapest: Helikon kiadó – MTA KIK, 2017).
 - 3 Radnóti Miklós levelezésének első kötete azokat a leveleket öleli fel, melyeket a költő nem a feleségével váltott. Lásd BÍRÓ-BALOGH Tamás, szerk., *Különbén magyar költő vagyok. Radnóti Miklós levelezése I.* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2017).
 - 4 A hagyatékban őrzött képekből készült fényképalbumot lásd KRÄHLING Edit, szerk., *Árnyékban és fény vagy. A Radnóti házaspár fényképei* (Budapest: Jaffa Kiadó, 2016).
 - 5 ERDÉLYI Ágnes, *Arckép szavakból. Összegyűjtött írások*, szerk., tan. BÍRÓ-BALOGH Tamás (Budapest: Jaffa Kiadó, 2020).
 - 6 Kereshetők az MTA KIK elektronikus katalógusában, hozzáférés: 2024.02.16, https://konyvtar.mta.hu/index.php?name=v_4
 - 7 Gyarmati Fanni hagyatékának legjelentősebb darabja a házasságuk éve alatt vezetett napló, lásd RADNÓTI MIKLÓSNÉ Gyarmati Fanni, *Napló 1935–1946*, szerk. FERENCZ Győző és NAGY Zsejke, tan. FERENCZ Győző, 2 kötet. (Budapest: Jaffa Kiadó, 2014).
 - 8 KRÄHLING Edit, *Radnóti Miklós és Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni hagyatéka a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában*, 2 kötet., Az MTA KIK Kézirattárának katalógusai 26 (Budapest: MTA KIK, 2021).

Mielőtt a hagyaték a későbbi őrzőhelyére került volna, még az özvegy otthonában – az újlipótvárosi Pozsonyi út 1. számú házában lakásában, ahol férjével egész közös életüket leélték, és ahol Gyarmati Fanni haláláig, 2014-ig lakott – részleteiben megismerhette Ferencz Győző, Radnóti monográfusa. A költő életéről és művészetéről írt kritikái életrajzában a hagyaték sok darabját irodalomtörténeti kontextusba helyezte, a költő életeseeményeinek, művészi felfogásának, alkotói működésének megvilágítására gyakran idézte is.⁹ Összefoglalta mindazt, amit Radnóti Miklós édesapjáról, Glatter Jakabról, illetve Radnóti Miklós születésének tragikus körülményeiről az iratok alapján tudni lehetett. Hogy édesanyja, Grosz Ilona ikreket szült, és hogy ikertestvére és anyja meghalt a szülésben, a költő csak apja halála után, 1921-ben, 11 évesen tudta meg, amikor szeretett mostohaanyja, Molnár Ilona, és féltestvére, Glatter (később Erdélyi) Ágnes hazaköltöztek Nagyváradra, és a család, amelyben addig élt, felbomlott. A kisfiú teljesen elárvulva édesanyja nagynénjeire, Ilka és Ernesztin nénire maradt, gyámja pedig nagybátyja, édesanyjának testvére, Grosz Dezső lett. Születésének traumája a költőt egész életében foglalkoztatta.

A családra vonatkozó anyagban a hivatalos iratok és néhány fénykép mellett fennmaradtak Radnóti édesanyjának személyes jellegű dokumentumai: emlékkönyve és levelei is. Glatteréknál a bonyolult viszonyok miatt a családi emlékezet nem vagy másképpen működött, mintha minden ép maradt volna; ezért különösen fontosak ezek a levelek, hiszen a hivatalos iratokból kiolvasható szikár életrajzi adatok és a szórványos visszaemlékezések mellett valamivel többet, személyesebbet is elárulnak írójukról, Grosz Ilonáról és férjéről, Glatter Jakabról, Radnóti szüleiről. Ha figyelmesen olvassuk őket, némi bepillantást nyerhetünk kapcsolatukba, családi és rokoni, ismerősi körükbe, egzisztenciális viszonyaikba és általában abba a mikrovilágba, amelybe születendő gyermeküket várták. E dolgozatban Grosz Ilona leveleinek jellemző és visszatérő témáit egymás mellé rendezve követjük nyomon Radnóti Miklós szülei életének néhány állomását eljegyzésüktől fiuk megszületéséig tartó nem egészen másfél esztendőn keresztül.

A Radnóti-hagyatékban a költő szüleiről és távolabbi felmenőiről őrzött dokumentumok nagy része, mint említettük, anyakönyvi kivonat,¹⁰ melyeket ő maga igényelt az egyenes- és oldalági felmenői születése szerinti hitközségektől, Rimaszécsről, Vácra, Szendrőről, Rimaszombatból és Rozsnyóról, hogy különféle ügyekkel kapcsolatban benyújtsa a hatóságoknak. A legtöbb iratot 1939-ben és 1940-ben kivonatolták az anyakönyvekből: beszerzésük – az 1938. évi XIX. tc. értelmében – a választójog feltételeként

9 FERENCZ Győző, *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*, 2. kiad., Osiris monográfiák (Budapest: Osiris kiadó, 2009).

10 Lásd a hagyatékban: Radnóti Miklós szüleinek anyakönyvi kivonatai, 1888–1934, MTA KIK Kézirattár, Ms 2662/87–91 (cikkünkben az Ms jelzéssel hivatkozott raktári számok kivétel nélkül az MTA KIK Kézirattárának gyűjteményére utalnak – az egyes jelzeteket az idézeteket követően, a főszövegben közöljük); Radnóti Miklós nagyszüleinek anyakönyvi kivonatai, 1939, Ms 2662/92–94; Radnóti Miklós apai nagybátyjainak anyakönyvi kivonatai, 1900–1940, Ms 2662/95–100; Radnóti Miklós felmenőinek anyakönyvi kivonatairól készült gépiratos másolatok, 1937–1939, Ms 2662/101–107.

az állampolgárság igazolására a szavazóigazolvány kiállításához,¹¹ voltaképpen már a zsidótörvények rendelkezései miatt vált szükségessé.¹²

A szüleit ábrázoló fényképek – mindössze 13 darab¹³ – között édesapjának néhány datálatlan portréfelvétele található, illetve édesanyjáról készült amatőr és műtermi felvételek; ez utóbbiak már mennyasszonysága idejéből, köztük a völegényének szóló sajátkezü ajánlással. E sorozat egyik felvétele második példányának kivágott részletét Radnóti magával vitte utolsó munkaszolgálatára a szerbiai Borba;¹⁴ a fénykép vele volt tragikus sorsának abdaki beteljesüléséig. Itt találták meg 1946 júniusában megrongálódott állapotban; így őrizte meg a költő özvegye a többi, a tömegsírbeli előkerült irat, levél és fotó mellett.¹⁵ A szülők házassága idejéből kettejükét ábrázoló műtermi felvétel fiuk hagyatékában nem maradt fenn. Két, amatőr készítette, datálatlan csoportképen viszont, nehezen azonosíthatóan, feltehetően családtagok és rokonok társaságában valószínűleg mindketten szerepelnek (Ms 2660/361–362).

Fényképein kívül édesanyjának emlékkönyve is fennmaradt. A kamaszlány – a bejegyzések tanúsága szerint – 12 éves korában¹⁶ kaphatta a királykék bársonykötésű kis könyvecskét, amelybe az illendő szokások szerint barátnői, illetve minden bizonnyal a rokon vagy közeli ismerős családokhoz tartozó fiatal emberek írtak, rajzoltak. A bejegyzések közül a legkorábbi 1893-ból, a legkésőbbi 1898-ból való. Legtöbbjük 1894–1896 között Budapesten kelt, de van néhány Vácott, illetve Budakeszin datált is. A Grosz családnak korábbi váci, majd fővárosi illetősége mellett valamilyen budakeszi kötődése is lehetett, ahogy ezt néhány, Grosz Ilonáról itt készített amatőr felvétel is mutatja (Ms 2660/355–356 és 360).¹⁷ A köszöntő versikék között – mint legkorabbit – megtaláljuk öccsét, Grosz Dezsőt, de későbbi férjét, Glatter Jakabét hiába keressük. Az emlékkönyv legkésőbbi bejegyzése 1898. február 14-éről, Surányi Ernőtől való. Ebben az

11 Gyarmati Fanni *Naplójában* így ír erről: „Ők [Gömöri Pál és családja, Radnóti apai ági rokonai] is biztosan lázasan keresik az ősi dokumentumokat a választások miatt. Mi van a városban, teljes örület és anarchia. Fejlesztve kutatnak az emberek az irataik után, és nyomoznak egyénien és a hitközség megszervezett önkéntes akciója által. Az előjáróságokon hajnaltól kezdődik a sortállás, hogy megkapják a választójogot. A kapu alatt, a lépcsőfeljártnál a minden arra menéskor újra meg újra pofonvágó tábla: »A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalása ellen hozott törvények kivonata a választójogra vonatkozóan.« – Irtózatos. A házmester egy bejelentőlapot igazol, amelyben zsidónak vallom magam, és így tovább. És még nincs vége, a legválogatottabb inkvizíciós kínzások jönnek. Csak összeszedni hamar az iratokat. Remélem, nekünk minden megvan, de beleköthetnek abba is, hogy néhol a nevek változtatban fordulnak elő, az akkori felületes feljegyzések szerint.” RADNÓTINÉ, *Napló*, 1:405 (1939. május 9-i bejegyzés).

„Így megy ez, előttem talán negyven ember közül kettő-három kaphatta meg a szavazójogosultságot, és már egy hete állnak ezek és ezek, órákig, félnapokon keresztül, hogy elintézzék a dolgot. Mindenki arról beszél, hogy ez a választójog lesz a legközelebbi esetleges jogfosztás kiindulópontja.” Uo., 408 (1939. május 21-i bejegyzés).

12 FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 444–445.

13 Radnóti Miklós szüleit ábrázoló fotók a hagyatékban: Ms 350–362.

14 A hagyatékban az eredeti felvétel: Ms 2660/357; a rongálódott részlet: Ms 2645/51.

15 FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 712–719, különösen 719; RADNÓTI, *Bori notesz...*, 105; KRÄHLING, *Árnyékban...*, 290 (271. sz. kép).

16 Grosz Ilona 1881. április 18-án született Vácott. Születési anyakönyvi kivonatát lásd Ms 2662/89.

17 Az utóbbit lásd KRÄHLING, *Árnyékban...*, 307 (280. sz. kép).

évben más nem is írt a könyvecskébe. Grosz Ilona néhány hét múlva betöltötte tizenhetedik évét: nem elképzelhetetlen, hogy a fiatalembernek komolyabb szándékai (vagy a fiatal lánynak álmái) is lehettek, a bejegyzés mellett ugyanis világoskék szalaggal átkötött, lepréselt virág maradt meg (a másik oldalon látható lenyomata mutatja, hogy az itt olvasható bejegyzés mellett őrizték). Ha volt is szándék vagy álom, nem teljesedett be. Grosz Ilonáról lánykorából nem tudunk semmi egyebet; a hagyatékából csak annyi derül ki, hogy 1907-ben, 26 évesen menyasszonya a nála hét évvel idősebb Glatter Jakabnak.¹⁸ Az akkori viszonyok között a jegyespár nem számított fiatalnak. Házasságukat 1908. március 22-én kötötték Budapesten.¹⁹

Radnóti Miklós a hivatalos iratokon, fényképeken és az emlékkönyvön kívül megörökölt és megőrzött 29 levelet (Ms 2662/120–149), melyeket édesanyja a jegyessége és házassága alatt Glatter Jakabnak írt. A továbbiakban figyelmünket e leveleknek szenteljük.

A Radnóti-hagyatékról készült katalógusban a levelekről szóló szabványos leírás nem sok érdekességet tartogat, hiszen az iratoknak szokás szerint a keletkezési helyét tüntetjük fel, a levélíró pedig minden levelet Budapestről küldött. A borítékok címzéséről azonban leolvasható, hogy címzettjük, Glatter Jakab, aki kereskedelmi utazó volt, éppen merre járt. A leveleket ugyanis ezeken az útjain kapta menyasszonyától, később feleségétől, mindig arra a címre, ahol megszállt. Útjai a Dunántúl déli részére, Baranya, Tolna és Somogy, néha Zala megyébe vezettek, időnként a mai Magyarország határain túlra is. A leveleket a következő településeken és időpontokban kapta kézhez:

120. **Bonyhád**, Erdős szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 1.; kézbesítési bélyegző nincs.

121. **Szigetvár**, tek. Kobza Károly úr címén. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 4.; kézbesítési bélyegző: Szigetvár, 1908. jan. 5.

122. **Nagy-Kanizsa**, Szarvas szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 5.; kézbesítési bélyegző: Nagykanizsa, 1908. jan. 6.

123. **Nagy-Kanizsa**, Szarvas szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 7.; kézbesítési bélyegző: Nagykanizsa, 1908. jan. 8.

124. **Nagy-Atád**, t. Feigelstok Zsigmond úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 8.; a kézbesítési bélyegző elmosódott.

125. **Zala-Egerszeg**, Bárány szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 13.; kézbesítési bélyegző: Zalaegerszeg, 1908. jan. 14.

126. **Szegzárd**, Szegzárd-szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 24.; a kézbesítési bélyegző hiányzik.

127. **Herczegszöllös**, Baranya megye, t. Tauszig Gábor úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. jan. 31.; kézbesítési bélyegző: Herczegszöllös, 1908. febr. 2.

128. **Kiskunhalas**, Városi szálloda. Feladó nélkül; feladási bélyegző: Budapest, 1908. febr. 13.; kézbesítési bélyegző: Kiskunhalas, 1908. febr. 14.

18 A Glatter Jakab születési évszáma körüli bizonytalanságról lásd FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 20.

19 Házassági anyakönyvi kivonatukat lásd Ms 2662/90.

129. **Zombor**, Vadászkürt szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1908. febr. 17.; kézbesítési bélyegző: Zombor, 1908. febr. 17.
130. **Szombathely**, Kovács szálloda. Feladási bélyegző: 1908. dec. 30; kézbesítési bélyegző: Szombathely, 1908. dec. 31.
131. Megcímzett boríték nélkül, keltezés nélkül [1909. jan. első napjai k.]
132. **Mura Szombat**, Dobrai szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 4.; kézbesítési bélyegző nincs.
133. Megcímzett boríték nélkül, keltezés nélkül [1909. jan. 9.]
134. **Tapolca**, Eibenschütz szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 14.; kézbesítési bélyegző: Tapolca, 1909. jan. 15.
135. **Zala.Szent.Gróth**, Morgenstern kávéház. Feladási bélyegző elmosódott, kézbesítési bélyegző: Zalaszentgrót, 1909. jan. 18.
136. **Mária-Kéménd**, Baranya megye, t. Fridmann Dezső úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 25; kézbesítési bélyegző: Máriakéménd, 1909. jan. 26.
137. **[Dombóvár]**, Neuwirth szálló. D. [távirati rövidítés, feloldása: „Sürgös”]. Feladó hivatal: Budapest 53. Feladás ideje: 1909. jan. 26 k.; kézbesítési bélyegző: Dombóvár, 1909. jan. 2[6.]
138. **Siklos**, Pelikán szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. jan. 26.; a kézbesítési bélyegző elmosódott]
139. **Szegszárd**, Szegszárd szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 1.; kézbesítési bélyegző: Szegszárd, 1909. febr. 2.
140. **Bonyhád**, Walter szálloda [áthúzott címzés] – **Pécs**, Hottel Nádor [javított címzés, idegen kéz írásával]. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 3.; kézbesítési bélyegző: [Bonyhád, 1909. febr. 4., illetve Pécs [a dátum elmosódott]]. A levelet feltehetőleg továbbküldték Glatter Jakab után következő állomására, Pécsre.
141. **Hercegszöllős**, tek. Tauszig Gábor úr czimén. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 4.; kézbesítési bélyegző: Hercegszöllős, a dátum elmosódott.
142. **Pincehely**, Löwi szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. febr. 8.; kézbesítési bélyegző nincs.
143. **Pécs**, Nádor szálloda. Levelezőlap. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. ápr. 26.; kézbesítési bélyegző: Pécs, 1909. ápr. 28(?), kissé elmosódott.
144. **Pécs**, Nádor szálloda. Levelezőlap. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. ápr. 27.; kézbesítési bélyegző: Pécs, a dátum elmosódott.
145. Megcímzett boríték nélkül, az Adler és Bauer cég fejléces papírján. H.n., 1909. ápr. 28.
146. **Mohács**, Schwartz szálloda. Levelezőlap. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. ápr. [2]9; a kézbesítési bélyegző elmosódott.
147. **Bonyhád**, Walter szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. máj. 3.; kézbesítési bélyegző: [B]onyhád, a többi része a dátummal együtt elmosódott.
148. **Bonyhád**, Walter szálloda. Feladási bélyegző: Budapest, 1909. máj. 4.; kézbesítési bélyegző: [B]onyhá[d], a többi része a dátummal együtt hiányzik. Az Adler és Bauer cég borítékjában és fejléces papírján. Mellette eredeti fénykép.

A borítékok címzéséből és a feladási, illetve kézbesítési bélyegzőkből, továbbá a levelek datálásából három hosszabb időszak rajzolódik ki, amikor Glatter Jakab vidéki kiszálláson volt: 1908. január 1. – február 17. között a Bonyhád–Szigetvár–Nagykanizsa–Nagyatád–Zalaegerszeg–Szekszárd–Hercegszöllős (ma Kneževi Vinogradi Horvátországban, a Drávaszögben)–Kiskunhalas–Zombor útvonalon. A levelek legfőbb témája ekkor a hivatalos eljegyzés megszervezése, illetve a lakáskeresés volt.

Ebben az évben, ha volt is több útja, levelek ezekről nem maradtak fenn. Legközelebb az év végén utazott el: második, levelekkel dokumentált kiszállása 1908. dec. 30. – 1909. február 8. között a Szombathely–Muraszombat–Tapolca–Zalaszentgrót–Mária-kéménd–Dombóvár–Siklós–Szekszárd–Bonyhád–Pécs–Hercegszöllős–Pincehely utat ölelte fel. (Az összes állomáshely sajnos nem állapítható meg, mivel e csoportban több, boríték és címzés nélküli levél is van.) Felesége ekkor már gyermeküket várta. A levelekben főként a napi dolgok, munkával és anyagiakkal kapcsolatos ügyek, illetve a közeli és távolabbi rokonságról, környezetről szóló tudomások, olykor pletykák szerepelnek, de már a másállapottal kapcsolatos izgalom, olykor kellemetlenségek is hangot kapnak.

Néhány hét múlva, 1909. április 26. – május 4. között Glatter Jakab ismét útra kelt, ekkor a Pécs–Mohács–Bonyhád vonalat járta be. Felesége terhessége ekkor már előrehaladott állapotban volt, így a levelek témái között az ő hogylétével, illetve a férje távollétével kapcsolatos kesergés, az orvos, majd a „doktor kisasszony” tanácsai is szerepelnek. Glatter Jakab utolsó vidéki útja a család számára meghatározó, tragikus véget ért.

A levélváltás²⁰ a jegyes- majd házaspár között úgy zajlott, hogy Glatter Jakab az első állomáshelyéről értesítette Grosz Ilonát, hol fog megszállni legközelebb, hova írjon. A levelekre való várakozás, vagy hogy soraik időnként elkerülnek egymást, a pár között rendszeres téma volt. Az első levélben, 1908. január 1-jén, Bonyhádra címezve:

Türelmetlenül várt leveledet csak ma, szerdán este kaptam meg, a mely tudom, nem a te hibád. Ilyenkor, új év alkalmával bizony nem hordják ki pontosan a leveleket. De én első pillanatban nem gondoltam arra, csak vártam, lestem az én aranyos vőlegényem levelét, de hiába. [...] Mikor elmentél vasárnap, bizony nagyon rosszul esett, bár szegyenlem bevallani, pityeregtem is egy kicsit.” (Ms 2662/120)²¹

A következő levélben, január 4-én, Szigetvárra címezve: „Ma reggel egyszerre két levelet kaptam tőled, a melyeknek elképzelheted, mennyire örültem. Én szívesen írnék neked naponta, de hát címet nem tudok.” (Ms 2662/121) Másnap, január 5-én, Nagykanizsára címezve:

Most kaptam meg k. leveled d. i. 12 óra kor és daczára annak hogy keddre várod válszom, én rögtön írok. Hisz örülök ha írhatok neked édesem! és igazán roppant bánt,

20 Glatter Jakab Grosz Ilonának szóló levelei Radnóti Miklós hagyatékában sajnos nem maradtak fenn.

21 Grosz Ilona leveleit betűhív átírásban közöljük, apróbb pontatlanságait, helyesírási hibáit nem javítottuk ki. Az értelemzavaró vagy hiányos szavakat, ha szükséges, szögletes zárójelben helyesbítjük.

hogy oly nehezen kapod az én leveleimet. Én rögtön válaszolok a mint megkapom édes leveled, de hozzám mindig elkésve jön, a miről se te, sem én nem tehetünk. Minden reggel lesem a postást, és ha van levél, már az első emelettől mutattja fel. – Tegnap, mikor két levelet hozott egyszerre, annyira örültem, rohantam be a kis szobába anyuskámhoz, annyira meg ijedt, nem tudta mi történt velem. És mindig oly nagy az örömöm, ha tőled édesem levelet kapok. [...] Levelem, azt hiszem ez egyszer előbb fog megérkezni Nagy-Kanizsára, mint te. (Ms 2662/122)²²

A fennmaradt adatok alapján két alkalommal fordult elő, hogy levél és címzettje elkerülték egymást. A Siklóstra 1909. január 26-án küldött levélben Grosz Ilona így ír: „Mária Kéméndre írtam levelet, igen csodálkozom hogy nem kaptad meg. Kellemetlen is, mert a feladót nem írtam oda, és így más kezébe kerül.” Máskor az 1909. február 3-án Bonyhádra írt levél nem találta már ott a címzettjét, de a Walter szállodából továbbították Glatter Jakab után Pécsre. (Ms 2662/138 és 140)

Grosz Ilona szerette volna, ha Glatter Jakab vidéki kiszállásairól vasárnaponként hazatér. Erre korai leveleiben többször utal, például 1908. január 24-én is: „Édes aranyos Jaksikám! Már alig vártam címedet, hogy én is írhaszak neked édesem. Nem képzelheted mennyire bosszantott a dolog, hogy vasárnap nem lehetett itt.” (Ms 2662/124) Az első utat Glatter Jakab végül egy alkalommal szakította meg, február első napjaiban, amikor – a Hercegszöllösön kézhez kapott levél után – eljegyzésére visszautazott Budapestre. Grosz Ilona ugyanakkor – különösen a későbbi levelekben – igyekezett megértő is lenni, és jegyesét/férjét a hétvégi felesleges hazautazások fáradalmaitól megkímélni:

Csak legyél nyugodt édes Jaksikám és türelmesen végezd a dolgodat. – Ha írtam is neked, hogy vártalak vasárnapra, azért én nem kívánok tőled ilyen áldozatot. Mert hát tényleg, ez nagy fáradságdba kerülne, és aztán nincs semmi értelme, mert csak szívfájdalmat okoznál nekem, ha ismét el mész. – Majd annál édesebb lesz a viszontlátás! (Ms 2662/124)²³

Feleségként már az is fontos neki, hogy férje jó üzleteket kössön: „Örülök drága apu-
lim hogy jól vagy és jó üzleteket csinálsz. A szerencse kísérjen mindenütt téged drága
életem!” (Ms 2662/133)²⁴ 1909 januárjának végén Glatter Jakab mindazonáltal rövid
időre mégis hazautazott. Ennek oka felesége rosszulléte lehetett, aminek elmúltát egy

22 Lásd még a következő levelekben: Nagykanizsára címzett levél, 1908. január 7. (Ms 2662/123), Nagyatádra címzett levél, 1908. január 8. (Ms 2662/124), Zalaegerszegre címzett levél, 1908. január 13. (Ms 2662/125), Szekszárdra címzett levél, 1908. január 24. (Ms 2662/126), Hercegszöllösre címzett levél, 1908. január 31. (Ms 2662/127), Kiskunhalasra címzett levél, 1908. február 13. (Ms 2662/128), Zomborba címzett levél, 1908. február 17. (Ms 2662/129), stb.

23 Nagyatádra címzett levél, 1908. január 8. Hasonlóan ír 1909. január 4-én Muraszombatba: „Ha vasárnap nagyon messze leszel, ne jöjj haza drága apukám, bár nehezen nélkülözlek, és már igen vágyodom utánad, de ha olyan fáradságos az út, inkább jöjj egy héttel később.” (Ms 2662/132).

24 Boríték és címzés nélküli levél, [1909. január 9.].

távirat, majd egy levél jelezte, mindkettő 1908. január 26-án kelt.²⁵ Az út ezután február elejétől Szekszárdon folytatódott. A harmadik, rövid baranyai kiszállás első hete (1909. április 26–29.) után Glatter Jakob a megbeszéltek szerint szombatra hazatért, majd útját a következő héten, május elején Bonyhádon folytatta. Felesége utolsó két levele ide, a Walter szállóba szől.

Glatter Jakob az Adler és Bauer cég²⁶ alkalmazottja, és a kereskedelmi utazók szövetségének tagja volt. Erre nemcsak a cég fejleces levélpapírja és borítékja utal, amelyen Grosz Ilona írt neki (Ms 2662/145 és 148), hanem a levelek szövege is: „Poldi bácsit tegnap megszólította főnököd az Adler, [...]” (Ms 2662/126) Adler Henrik kézműárkereskedése az V. kerületi Sas utcában működött. A cégnek több alkalmazottja is volt, akikről a levelekben is szó esik. A vidéki kereskedelmi út, ha fárasztóbb is, anyagilag mindenképpen előnyösebb volt. Ezen felül az alkalmazottak időnként keresetkiegészítést, béremelést is kaptak, amit az akkoriban szokásos szóhasználatnál „javításnak” hívtak.²⁷ Grosz Ilona 1908. január elsején így ír erről:

Hogy mindenről referáljak, az új év nagyon jól ütött be nálunk. – Dezső javítást kapott, amellyel igen meg van elégedve. Lajos²⁸ is kapott javítást. – Szóval, nekünk igen boldog új évünk van. – Neked kívánok édesem egy boldog és szerencsés új évet. A jó Isten neked teljesítsen mindent a mit kívánsz. (Ms 2662/120)

Völegénye válaszára 1908. január 5-én:

A mi a javítást illeti, ne bántson az téged aranyom és ne boszankodjál a miatt, ha nem is kaptál annyi javítást, a mennyire számítottál. – Majd meg segít bennünket az Isten! A fő, a megelégedés és a szeretett, és az meg lesz nálunk! ugye édesem? A te jövedelmedből szépen megélhetünk, és a menyire csak lehet, takarékosak leszünk. Minden törekvésem csak arra fog irányulni, hogy téged boldoggá tehesselek. – Poldi bácsi mindig számítgatja, hogy mennyi kell majd nekünk háztartásra, házbérre, adó és biztosításra. (Ms 2662/122)

A következő év elején, 1909. január első napjaiban szintén erről ír:

-
- 25 „Jól vagyok. Ilona.” Dombóvárra címzett távirat, 1909. január 2[6]. (Ms 2662/137) „Ma válaszoltam sürgönyödre fiam, miért vagy olyan türelmetlen? Hisz hál istennek már jobban vagyok, ma egész éjjel aludtam.” Siklósrára címzett levél, 1909. április 26. (Ms 2662/138).
- 26 A céget Adler Henrik és Bauer Ede 1890-ben alapították, később Adler Henrik lett az egyedüli tulajdonosa. Adler Henrik 1922-ben bekövetkezett halála után fivére, Adler Ignác vette át az üzletet. Lásd „Fizetési képzetlenségek”, *Magyar Kereskedők Lapja*, 50. évf. 8. sz., 1930. febr. 22., 10. Hozzáférés: 2024.02.16. *Cégmutató Budapest bejegyzett működő cégeiről 1921* (Budapest): „Adler és Bauer: (1890 XII/19–1917 1/10.) Cégb. Adler Henrik kézműárkereskedő. Cégv. Adler Ignác, Komor Arnold együttes cégvezetői jogosultsággal. Főt. Bp., V., Sas-utca 6 [...]” https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_26_028/?pg=0&layout=s
- 27 A „javítás” szó jelentéséhez lásd pl. a *Szeged c. napilap* 1923. április 15-i számának „A legujabb index” c. írását: https://library.hungaricana.hu/hu/view/Delmagyarország_1923_04/?pg=80&layout=s
- 28 Minden bizonnyal Richtman Lajos, Grosz Dezső tejtestvére, akinek egzisztenciája bizonytalan volt, és akiről ezért Grosz Dezső élete végéig gondoskodott. Radnóti az édesapja halála után tőle tudta meg, mi történt édesanyjával és öccsével az ő születésekor. Lásd FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 33.

Tegnap, aranyos apikám, igen kellemes napom volt. Délelőtt az üzletből elhozták a fizetésedet, és elképzeltetted meglepetésemet, midőn a borítékba 300 koronát látok. Nem is akartam hinni szemeimnek, mert egyáltalában nem számítottam arra. Látod drága életem, a jó Isten mindenben megsegít bennünket, most igazán nem panaszkodhatunk, 300 frt javítás, ez már igazán kellemes dolog. Szerettem volna veled együtt örülni aranyom! – Képzeltetted mamuska örömét, és Dezső meg pláne boldog! Ő bizony nincs nagyon meg elégedve a javításával, 40 korona minden negyed évben, az utazásról pedig szó sincsen. Lajos 20 k. javítást kapott. – Az 50 koronát apuskám külön tesztem a takarékbába, azon kívül 100 koronát. Adósságainkat megfizettem, Ilkának 100 k. mamusnak 60 k. doktornak 25 k. a hitközségi adó is meg van fizetve. (Ms 2662/131)

Az idézett sorokból az is kiderül, hogy az alkalmazottak között ekkor még ott volt Grosz Dezső, Ilona öccse is, aki néhány év múltán, 1914-ben Brück Jenővel közösen saját szabókellék- és béléssáru-kereskedést alapított,²⁹ amiről a *Magyar Kereskedők Lapja* is beszámolt.³⁰ A szakirodalomban közkeletű megállapítás szerint Glatter Jakab Grosz Dezső cégének alkalmazottja volt.³¹ A későbbi évekre vonatkozóan lehetséges, hogy így volt, Radnóti szülei jegyességének és házasságának idején azonban még biztosan nem: a sógorok mindketten Adler Henrik kézműáru-kereskedésében dolgoztak.

A jegyespár házasságkötése idején nem volt fiatalnak mondható. Könnyen elképzeltető, hogy az ismeretség éppen Grosz Dezső révén jött létre. A zsidó közösségekben szokásos volt, hogy a fiatalokat összehozták, a kölcsönös vonzalom pedig később alakult ki közöttük. Erre a levelekben több közvetett utalást is találunk. Az 1908. január 1-jén kelt levélben Grosz Ilona így ír:

Édes drága Jaksikám! Már ezt a megszólítást nem is találom különösnek! – pedig de csodálkozom magamon, mert még soha nem voltam bizalmas senkivel, és egyáltalában még soha nem leveleztem, kivéve barátnőimet. – És hogy veled édesem oly gyorsan meg barátkoztam, jobban mondva meg szerettelek, ez igazán csoda. – Azt hiszem, hogy ha az eszünkre hallgattunk volna, már ez rég megtörténhetett volna! de mi vártunk, míg szívünk megszólal! ugye édes Jaksikám? ... – Nekünk nem is volt kellemetlen, az a tolakodó Prey Pál! én erre mindig kellemesen fogok vissza emlékezni. (Ms 2662/124)

Az 1908. január 5-én kelt levélben:

29 Grosz Dezső élete végéig büszke volt arra, hogy egzisztenciáját a maga erejéből teremtette meg. FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 22. Kívánsága szerint gyámfia, Radnóti a cégénél kapott volna állást. Ezért íratta be az első négy reálgimnáziumi év után felsőkereskedelmi iskolába, és küldte kereskedelmi érettségi után textilipari képzésre a csehországi Reichenbergbe (Liberec). Ezzel a karrierrel szakított Radnóti, mikor elérte gyámjánál, hogy egyetemre, magyar–francia szakra mehessen, vállalva a különböző érettségi nyűgjét is.

30 „Budapesti új cégek”, *Magyar Kereskedők Lapja*, 34. évf. 14. sz., 1914. április 4., 16, hozzáférés: 2024.02.16.
31 BARÓTI Dezső, *Kortárs útlevelére* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977) 14; FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 22.

Tegnap levelemben elfelejtettem megemlíteni, hogy midőn Gömöriéknel voltam, éppen tőled kaptak levelet, melyben írod, hogy boldog vagy. Elképzélheted örömüket. Mielőtt leved megjött, én beszéltem nekik az én boldogságomról, és mondtam, hogy nemcsak a jó Isten akarata volt, hogy mi egymásé legyünk, de ők is sokban hozzá járultak, különösen Margitka,³² ez az édes teremtés! – No de hálásak is leszünk iránta mindig! – ugye édes boldogságom? [...] Előbbi leveledben kérdezted, hogy mit tracsoltunk Lili barátnőmmel! Hát azt elképzélheted, hogy kiről beszéltem neki. – – Nem győzz eléggé csodálkozni, ezen a változáson. (Ms 2662/122)

Környezetük, a család és a munkatársak jegyesként tekintettek rájuk, ám Grosz Ilona édesanyja³³ és maga a menyasszony is szeretett volna hivatalos eljegyzést is tartani. 1908 elején írt leveleiben sürgeti, hogy jelöljék ki az időpontot, de Glatter Jakab kissé halasztaná a dolgot. Mivel az ő levelei nem maradtak fenn, érveit nem ismerjük. Grosz Ilona első levelében, 1908. január 1-jén így ír: „Mikor tartjuk meg eljegyzésünket? én már igen szeretném, miután tudom biztosan, hogy akkor láthatlak. – Határozzál édesem ez ügyben.” (Ms 2662/120) 1908. január 4-én:

Csütörtökön Margitkáéknál voltam, sokat, nagyon sokat beszélgettünk, és azt elképzélheted, hogy ők örülnek legjobban a mi boldogságunknak. Már ők is nagyon szeretnék eljegyzésünket, sőt Margitka tegnap kétszer telefonált, hogy nem e tudunk még biztosat. Vilus öcséd úgy gondolja, hogy az összes rokonaidat meghívjad. T.i. Linka néni felkérte Margitkát, hogy írja össze a rokonokat. Most nem tudom még, hogyan lesz, mert több mint hatvan személyes lenne. – Majd azt még meg beszéljük Poldi bácsival. De úgy látszik te elég időt engedsz arra, mert még nem is határozta. Nézd édes fiam, ez megtörténhetne akár a jövő héten is. – Engem minden oldalról gratulálnak, és ez egy kissé kellemetlen, a mennyiben még nyilvános eljegyzésünk nem volt. És mindannyian nagyon kívánnák ha ez mielőbb megtörténne. – Én miattam elmaradhatna az egész, mert én már a te menyasszonyod vagyok, de hát a rokonok miatt. És aztán tudod édesem, anyuskám úgy gondolja, hogy több kedvünk lenne a munkához. – Nekünk nagyon sok dolgunk van még az esküvőig. Anyuskám már egy kicsit nyugodtabb. Mindennap említünk téged! este mikor vacsoránál ülünk, mindig azt mondom, hogy milyen jó lenne, ha az én Jaksikám mellett ülnél! [...] Tehát aranyos Jaksikám, határozd vasárnapra az eljegyzést, azaz, hogy szombat estére. – Már igazán jó lenne túl esni ezen is. – De akkor édesem rögtön írd!” (Ms 2662/121)

32 Schwarz Margit, Glatter Jakab legfiatalabb testvérének, Glatter [Gömöri] Vilmos állatorvosnak a felesége. Lásd FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 20.

33 Grosz Ilona édesapja, Grosz Móric ekkor már nem élt; rá való utalás az ekkori levelekben nem szerepel, Grosz Ilona mindenütt csak édesanyjáról ír. Apja halálának pontos idejét nem ismerjük; a fiatalok fennmaradt házassági anyakönyvi kivonatában a menyasszony atyjaként „néhai Grosz Mór” van feltüntetve. Lásd Ms 2662/30. Egy évvel később lánya egyik levelében így ír róla: „Linka néni anyja operálva lett, nagyon súlyos beteg, ugyan az a betegsége van, mint a boldogult papának volt.” 1909. április 28-án kelt levél (Ms 2662/145).

1908. január 5-én: „Midőn e sorokat írom, te már az én levelem birtokában vagy, és én holnap már tudni fogom, hogy mit határozta el eljegyzésünket illetőleg. Nagyon szeretném kedvesem, ha úgy lenne, a mint írtam neked.” (Ms 2662/122) 1908. január 7-én:

Legyen minden úgy, a mint te azt jónak látod, az eljegyzésünkre vonatkozólag. – Én be-látom, hogy, neked igazad van, és anyuskám is. – De nézd aranyom, azt csak tudnom kell, hogy milyen hónapba akarod az esküvőt? – Ha márcziusba, úgy mint megbeszél-tük, akkor februárra kell lakást venni, és azt teljesen berendezzük és rendbe hozzuk az esküvőnkig. (Ms 2662/123)

1908. január 13-án:

Tegnap, mialatt mi elvöltünk, egy nagy kedves néném volt itt, Máhrerné, Ernesztinnek említette, hogy nem várhatta be, míg nyilvánosan leszek eljegyezve. Ugyanis, főnököd, az Ádler minden péntek este náluk vacsorázik. És ő említette, hogy milyen jól megyek én férjhez, hogy te milyen szorgalmas, ügyes ember vagy. – Szóval, nem győzött elég-gé dicsérni, úgy hogy Berta néni már előre gratulálni akart bennünket. – Milyen büsz-ke vagyok én erre! hogy az én drága vőlegényemet annyira dicsérik. – Poldi bácsinak, Ádler ugyan azt mondta, a mit neked! hogy ki e jövőnk majd a fizetésedből, és külön-ben nagyon dicsérőleg nyilatkozott rólad. A mi természetes. – Poldi bácsi minden nap kérdezősködik rólad Dezsőnknel. (Ms 2662/125)

1908. január 24-én: „Tehát édesem az eljegyzésünk február 2-án lesz. Írtál már bátyád-nak? intézkedjél édesem hogy bátyád itt legyen az eljegyzésnél. Csak iparkodjál drá-gám minnél előbb itt lenni, mert én már alig várom.” (Ms 2662/126) 1908. január 31-én: „Jövő héten szombaton okvetlen megtartjuk eljegyzésünket, és kérlek édesem, értesítsd bátyádat, hogy biztosan itt legyen. Jó lenne, ha már csütörtökön, esetleg pénteken már itt lehetnél, igyekezzél édesem!” (Ms 2662/127)

A hivatalos eljegyzésre végül 1908. február 8-án került sor. Az erről szóló hír megje-lent az utazók és kereskedelmi alkalmazottak lapjában is.³⁴ Egyesületüknek Glatter Ja-kab és Grosz Dezső is tagjai voltak. Ettől kezdve az esküvőig Grosz Ilona a leveleit már mint menyasszony írja alá.³⁵ Az eljegyzés megszervezése mellett az 1908 elején kelt le-velek másik fontos témája a lakáskeresés volt. A Grosz család az V. kerületi Nádor utcá-ban lakott. Grosz Ilona menyasszonysága idején a leveleit innen, a Nádor u. 18. számú ház harmadik emeleti lakásából írta. Glatter Jakab lakcíme-ként a házassági anyaköny-
vi kivonatban az Akácfa u. 11. szám szerepel, ahol Schvarczéknál vett ki lakást.³⁶

34 Lásd Kiskunhalasra címzett levél, 1908. febr. 13. (Ms 2662/128).

35 Grosz Ilona hivatalos menyasszonysága idejéből két levél maradt fenn: Ms 2662/128 és 129.

36 Lásd házassági anyakönyvi kivonatukat (Ms 2662/30); illetve Grosz Ilona 1908. febr. 17-én kelt levelét (Ms 2662/129): „Ma reggel már 4 óraker ébren voltam, és később oly türelmetlenség fogott el, hogy Er-nesztint 7 óraker elküldtem a lakásodra, t.i. egy hordárt küldtettem fel a Schvarcz nénihez, hogy meg-jöttél e? elképzelheted, hogy még türelmetlenebb lettem, hogy nem vagy itthon, míg végre délben meg-jött leveled, az én aranyos apuskám levele!”

Grosz Ilona 1908. január 5-i levelében ír először a lakáskeresés nehézségeiről: „Nem hiszem hogy februárra kapjunk lakást. Én minden esetre keresni fogok, ha nem kapunk, akkor májusra veszünk fel, egy szép, és olcsó kis lakást.” (Ms 2662/122) 1908. január 13-án:

Héberék [Héberék], május elején ki költöznek, a lakásukat bizony mi kivehetnénk, ha februárra nem kapnánk lakást. Bár a háló szoba nagyon kicsi, de elég olcsó a lakás. 320 frt. az Uj utcában, II em. – Margitkának telefonáltam, hogy a héten nézze meg magának, hogy tetszik e neki. Majd ha te meg jössz, majd megnézzük ketten. (Ms 2662/125)

1908. január 24-én: „Lakásunk még nincsen, Ernesztint most küldöm a semmelveis utcába egy lakást megnézni.” (Ms 2662/126) Az eljegyzés után, 1908. február 13-án: „Édes Jaksikám, tegnap előtt egész délután kerestem lakást, annyi lakás van, és egy sem megfelelő, és oly drága, hogy, borzasztó. Most a postás ajánlott egy lakást a tükör utszába, mamuska át ment megnézni. A postást felkértem, hogy érdeklődjön lakás miatt. Nagy gond ez édesem, a lakás miatt.” (Ms 2662/128) Néhány nap múlva, 1908. február 16-án: „Lakásunk még mindig nincsen, nagyon nehezen fogunk kapni. Rém drágák a lakások. Dezső szegény annyit jár lakás miatt, de hiába.” (Ms 2662/129)

Hogy végül mikor sikerült új, közös otthonukat megtalálni, a levelekből pontosan nem derül ki. A következő évben, 1909-ben kelt levelek már házasságuk idejéből valók; többükön nincsen feladó, de ahol van, ott 1909 áprilisának végéig a Nádor utcai cím szerepel. Ekkor Grosz Ilona már várandós volt. Azokat a heteket, amikor Glatter Jakab távol volt, minden biztonnyal régi otthonában, édesanyja és fivére lakásán töltötte. Többször utal arra, hogy férjét útjáról hazajövet a saját lakásukra várja, friss holmit vitet át, takarítat. 1909. február 3-án így ír:

Már igen türelmetlen kezdek lenni, szeretnék haza menni, a mint egy kicsit jobban érzem magam már szeretnék virsftaftolni. Ugy szeretném tolni a napokat, hogy mielőbb itt legyen az idő, hogy az én drága apikámmal együtt lehessenek. Jövő héten már kezdek takarítani, csak szép idő legyen. Jól befüttem a lakást, hogy meg ne fázzak, nélkülem nem tudnak takarítani, és én nem is engedném. (Ms 2662/140)

Másnap, február 4-én: „Mikor jössz haza drága életem? bár végeznél már a túraddal, hogy már a lakásunkba mehetnénk, mert már nagyon türelmetlen vagyok.” (Ms 2662/141) 1909. február 8-án: „Édes drága jó Életem! K. leveledet örömmel vettem, boldog vagyok hogy már haza jössz. Kérlek apukám sürgönyileg értesíts mikor jössz, mert a lakásunkba várlak. Holnap egész napra haza megyünk takarítani.” (Ms 2662/142) Tavasszal, 1909. április 28-án ismét: „Már két nap óta takarítás van nálunk, de alapos, mindent le szedtettem a falról, borzasztóan el volt minden hanyagolva. Ezután, azt hiszem nem fog előfordulni.” (Ms 2662/145)

Az utolsó három fennmaradt levél ebből az otthonból, a Kádár utca 8. számú ház földszinti, udvari lakásából kelt.³⁷ A ház alagsorában valószínűleg valamilyen ki-

37 A bérház belső udvaráról készült fényképét lásd BARÓTI Dezső, *Radnóti Miklós 1909–1944* (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1959), 37.

sebb üzem vagy műhely lehetett. A szemközti, egykor hatalmas tömbben, melyet ma keresztutcák szelnek át, abban az időben a Haggenmacher Henrik-féle Unio gőzmalom működött³⁸ (az utca is a malom kádárműhelyéről kapta a nevét). Glatterné valószínűleg nem szerette ezt a helyet, visszalépésnek tarthatta lánykori életviszonyaihoz képest. Ráadásul a levelekben korábban szóba került lehetséges lakások a Semmelweis, Tükör (ma Tüköry) és Új (ma Zichy Jenő) utcában jóval közelebb lettek volna nemcsak egykori otthonához, megszokott városrészéhez, hanem Glatter Jakab Sas utcai munkahelyéhez is, amellet környékük is sokkal kellemesebb lehetett. A Kádár utca ellenben már a Lipót körúton is túl volt, az elmúlt évtizedekben lebontott, felszámolt ipari létesítmények (malmok, sörgyár, cukorgyár) helyén kiépülő Újlipótvárosban (néhány telekkel arrébb állt már a Vígyszínház), a vasút szomszédságában, a gőzmalommal szemközt.

Grosz Ilona szeretett volna új otthont keresni a család számára, ahol a jó levegő is biztosítva van.³⁹ 1909. január 25-én így ír férjének:

Tudod édes apuskám mit spekuláltam ki? hogy a lakást felmondjuk, és kint a városligetben veszünk egy szép modern lakást, a Hermina uton, vagy aréna uton, egy kertes házban, akkor nem kell nyaralni menni, és én már májusba élvezhetem a friss levegőt. Sőt az orvosnak is szoltam erről, és ő nagyszerűnek találja. Azt mondja, hogy a mama is nyaraljon kint. – Most az a kérdés, hogy te édes papuskám jónak találod e, ha igen akkor majd keresünk lakást. (Ms 2662/136)

A családtagokat mozgósítja is az ügyben. 1909. február 1-jén kelt levelében ír erről: „Dezskele ma lakás miatt megy, Ernesztint is akartam küldeni, de olyan arcczal nem küldhetem.” (Ms 2662/139) Néhány nap múlva, 1909. február 4-én: „Dezső tegnap volt lakást nézni, de csupa drága lakások. Ma hozattam a lakás hirdetőt, nincs semmi benne. Ez nem ér semmit édes fiam, ha nincs a ki directe megy lakás miatt. Igazán nem tudom mit fogunk tenni. És most oly csunya idő van, hogy nem is mehet senki.” (Ms 2662/141) Az asszony terve, úgy látszik, végül lekerült a napirendről, a későbbi levelekben mindenesetre nincs már róla szó. Hogy anyagilag mennyire terhelte volna meg a házaspárt, ha elegánsabb környéken bérelnek lakást, nem tudjuk pontosan; de valószínű, hogy ez a körülmény a meggondolandó szempontok között az egyik legfontosabb volt. Grosz Ilona a várandóssága utolsó hónapjaira végleg a közös otthonukban maradt, innen írt férjének. A levelek alapján úgy egyezhettek meg, hogy Glatter Jakab, ha vidéki utat vállal is, hétvégenként hazatér. Ebben a Kádár utcai lakásban született meg Radnóti Miklós.⁴⁰

38 Lásd Budapest közigazgatási térképsorozatának 1908. évi térképét: hozzáférés 2024.02.29., <https://maps.hungaricana.hu/hu/BFLTerkeptar/2672/view/?pg=0&bbox=-3253%2C-6684%2C8922%2C-284>

39 Egy alkalommal panaszkodik is férjének a rossz levegőre: „Tegnap levelet írtam és így ma nincs sok írni valóm. Tegnap du. rosszul voltam, nem tártam (?) ki nyitott ablaknál, olyan bűz jön fel a gyárból.” Mohácsra címzett levél, 1909. április [2]9. (Ms 2662/146).

40 Az özvegyen egy újszülöttel magára maradt édesapa első megoldásként visszaköltözött felesége korábbi otthonába a Nádor utcába anyósához és sógorához. A hagyatéki tárgyalással kapcsolatos, és az árvaszéki iratok 1909. augusztusában, illetve októberében Glatter Jakab nevére erre a címre szólnak.

A közös élet megszervezése, az anyagiak beosztása Grosz Ilonára várt, aki ennek a feladatnak meg is felelt. Többször beszámol vásárlásairól, tervezett kiadásairól, kölcsönök visszafizetéséről, kintlevőségek beérkezéséről, és arról, hogy lehetőség szerint takarékosan fognak élni. Nem tudni, a Grosz család meg volt-e elégedve a leendő házaspár anyagi lehetőségeivel; a levelekben többször emlegetett Poldi bácsi (kilétét nem sikerült tisztázni), illetve Glatter Jakab főnöke, Adler úr mindenesetre mintha aggódtak volna.⁴¹ Egy alkalommal az ifjú feleségnek komolyan a sarkára kell állnia, nehogy férje rokoni szívességből olyan anyagi kötelezettséget vállaljon, amely törékeny egzisztenciájukat veszélybe sodorhatja. Rokonuk, Glatter Ignác ugyanis arra kérte a fivéreket, Glatter Jakabot és Vilmost, hogy hitelfelvételéhez vállaljanak kezességet, írjanak alá váltót.⁴² Grosz Ilona határozottan lépett fel az ügyben. 1909. január elején így ír:

Édes jó Apuskám! Náczitól jött tegnap ez a levél, 2 drb 6000 koronás és 2 kitöltetlen, szóval még 4000.- összesen 10.000.- koronára kéri a te, és Vilmos jótállását. Vilmosnak rögtön ki küldtem Dezsővel, ő annyira meg volt lepve, nem érti Náczit, hogy kívánhat tőle ilyet. (Nem is vagytok jók erre az összegre.) Ha 4 bankba helyezi el Náczi a 4 váltót, 4 banktól kérnek A&B-től rád informatiót, és Vilmosra is. És Isten ments, Náczinak balul üt ki a dolog, mind a ketten szerencsétlenek vagytok. Vilmos is mondja, hogy ő nem érti ezt a bánya dolgot, és te sem érted, társa is van hozzá. Elemér azért kéri a pénzt, mert neki Náczi haszonrészt ígért, de nem kapott egy vasat se. Náczi erején felül dolgozik, de ehhez nekünk semmi közünk, de te nem lehetsz 10.000 koronára giroba. – Margit meg eskette Vilmost, hogy nem fogja aláírni, a mit ő meg is fogadott. Emlékszel még fiam, mit ígértél nekem? mint nős ember, nem fogsz aláírni senkinek, legyen az a bátyád, öcséd vagy bárki. Ha vagyonos ember lennél, megtehetnéd, de így! leider, szegény emberek vagyunk. Azt az ívet a mit Náczi küldött azt a betáblázást, ha jónak látod ird alá, akkor Vilmos is majd alá írja. – Válaszodat azonnal küld ide vissza, mert Vilmos is egy pár sort mellékel. Tehát most már eleget írtam erről a dologról, és azt hiszem meg értettél. (Ms 2662/133)

Férje válaszát sajnos nem ismerjük, de a váltóügy súrlódást okozott a házastársak között. Az 1909. január 14-i levélben Grosz Ilona szemrehányást tesz férjének:

Kedves Jaksikám! Most vettem leveledet, a melyet mint írod, tegnap kellett volna megkapnom, pedig ma csütörtökön kaptam meg. Leveled igen rosz hangulatban talált, és megjegyzéseid igen elkésérítettek. Azt veszem észre, hogy mindenkivel inkább törödsz, mint a feleségeddel. Náczi az töri magát, dolgozik, másokat tönkre is tenne, és mindezt a családja miatt. Azzal keveset törődik, hogy nektek van e rendes megélhetétek. Ez nagyon helyes, mindenki törödjön magával, és a családjával. Azon megjegyzésed, hogy

Lásd a Grosz Ilona halála utáni örökösödési végzéseket Radnóti Miklós hagyatékában, Ms 2641/7–12. Vö. FERENCZ, *Radnóti Miklós élete...*, 22.

41 Lásd fentebb az Ms 2662/122. és 125. levelekből való idézeteket.

42 A váltóügyről más dokumentumunk nincsen. Glatter Ignáctól egy levél maradt fenn Radnóti családi iratai között, ám ez jóval később, 1919-ben íródott Glatter Jakabnak és második feleségének, Molnár Ilonának. Lásd Ms 2662/119. Glatter Jakab és Glatter Ignác rokoni kapcsolata nem tisztázott.

nem is szívesen gondolsz a hazajövetelre, azt elhiszem neked! ne is kényszerítsd magad.
– Ha azt hiszed, hogy ezen megjegyzéssel nekem örömet szerezted, nagyon tévedsz.
Ezzel nem árultál el egy csepp gyöngédséget sem. (Ms 2662/134)

A nézeteltérést a következő levélváltásban már sikerült elsimítani. Az 1909. január 18-án kézhez kapott levélben Glatter Jakab ezt olvasta:

Vilmosék csütörtökön it voltak, jól vannak [...] Vilmos elintézte azt a dolgot Nácival, hogy kapott e választ, azt nem tudom. [...] Tehát édes apuskám, légy egész nyugodt, már el is felejtettem a történeteket, meg vagyok róla győződve hogy nem akartál megbántani. Irjál édes apuskám a téged nagyon, kimondhatatlanul szerető feleségednek, Ilusnak. (Ms 2662/135)

A levelekben Grosz Ilona az egzisztenciális kérdéseken túl a napi apróságokról, hogy-létéről, a rokoni és baráti körből érkező hírekről számol be – ahogy fiatal házások közt szokásos. 1909 elején azonban már várandós, így a levelek új témával gazdagodnak, a gyermekvárás izgalommal vegyes gondjával. Hogy Grosz Ilona ikreket hord a szíve alatt, sem ő maga, sem az orvos nem tudta.

Az első utalás a várt gyermekre 1909. január 4-én kelt: „Szombaton, a volt Budakeszi háziasszonyunk is itt volt ebédre, hozott disznóságot, a melyet csak a Lajos, nagy étvággyal fogyaszt el. Tegnap, vasárnap, Eisler család volt itt, Enczi kereste az apulikát. A gólyával már beszélt, biztos, hogy egy fiút hozz. – Mi meg vagyunk elégedve egy fiúval, ugye drága életem?” (Ms 2662/132) A várandósságot Grosz Ilona nem viselte könnyen. Leveleiben rosszulleteiről, testi-lelki törődéseiről is beszámolt férjének, amennyire az illendőség megengedte. Többször utal arra, hogy orvossal is beszélnie kellett. 1909. január 9-én így ír:

A mi engem illet fiacskám, egy pár napig igen jól éreztem magam, de tegnap óta ismét rosszul vagyok. Az orvos itt volt, azt mondta, írjam meg neked, hogy nincs szükség belső vizsgálatra, mert már nagyon is látható, és érezhető. Mindent jónak és rendesnek talált. Tegnap este lefeküdtem, és reggelig be sem csuktam a szemem. Oly rosszul voltam, a milyen még soha. Ma ebéd után ágyba fekszem, hogy ki pihenjem magam. – Képzelheted apukám, oly jól éreztem magam, hogy Mancziékat megleptem, és kikocsiztam mamusával. Nagy volt az öröm, különösen mikor látták hogy az Ilus, gomb...ni (sic!) [gömbölyödni?] kezd. Csak ne kellene annyit szenvednem! már türelmetlen kezdek lenni. – Nem akarok neked panaszkodni apuskám, ahhoz nem lenne elég még nyolcz oldal sem, hogy az én szenvedéseimről írjak. (Ms 2662/133)

Egy újabb orvosi vizitről számol be 1909. január 25-én:

Én magamról nagyon keveset írhatok, egyik éjszaka olyan mint a másik, tegnap hívtam az orvost, megint megvizsgált alaposan, azt mondja, annyira jónak találja az állapotomat, hogy nem is rendel semmit, már a porokat sem kell bevennem. Azt mondja, hogy

csak jól táplálkozzam. Azt mondja, hogy a köhögés miatt ne aggodjak, mert semmiféle jelentősége nincs, arra becsületszavát adja. Mondtam az orvosnak, hogy élni akarok, mert az uramat nagyon szeretem! – Azt írod drága apukám, hogy büszkének kell lennem arra, hogy anyávvá leszek! Az is vagyok drága szívem! csak ne kellene annyit szenvednem! Ezek az álmatlan éjszakák tönkre tesznek! (Ms 2662/136)

Glatter Jakab második vidéki útja alkalmával felesége komolyabban rosszul lehetett, amiről egy távirat, majd egy levél is tanúskodik, 1909. január 26-án: „Ma válaszoltam sürgönyödre fiam, miért vagy olyan türelmetlen? Hisz hál istennek már jobban vagyok, ma egész éjjel aludtam. [...] Az orvos azt mondja, hogy február 2-án 4 hónapos leszek, és akkor még egy ½ hónap kell, hogy érezzek.” (Ms 2662/138) Ennek értelmében a gyermek születését június végére-július elejére várhatták.

A házaspár környezetét is egyre jobban foglalkoztatta a család bővülése. 1909. február 3-án Grosz Ilona erről ír férjének: „Etus annyi minden jót hozott, finom sajtott, szardella gyűrűt, sonkát. És én egész jól ettem. Nincsen már témájuk most Eisleréknek, mint a leendő kis babánkról beszélni. Kiváncsiak hogy milyen lesz!” (Ms 2662/140) Glatter Jakab utolsó vidéki kiszállása alkalmával felesége egyre nehezebben viseli férje távollétét, és ennek többször hangot is ad. 1909. április 28-án: „Nem voltam sehol azóta, nincs semmi kedvem, csak az én drága apuskám után vágyódom és nem tudok bele törődni ebbe a helyzetbe. Hidd el édes fiam, hogy senki nem irigyel engem sőt sajnálnak, hogy ilyen állapotban nélküled kell lennem!” (Ms 2662/145) Másnap, 1909. április [2]9-i levelében ismét:

Tegnap du. rosszul voltam, nem tártam (?) ki nyitott ablaknál, olyan bűz jön fel a gyárból. Roppant ideges vagyok, nem találom a helyemet, a derekam fáj, a lábam oly nehéz hogy alig bírom emelni. Szóval nem jól érzem magam, de hisz ez az állapottal jár. Nagyon hosszúak a napok, lassan telnek, úgy tűnik nekem mintha már nagyon rég elmentél volna. Mindig eszembe vagy aranyos fiam, és a szívem nagyon fáj, hogy nélküled kell lennem.

Ugyanebből a levélből kiderül, hogy a remélt fiúgyermeknek már nevet is adtak: a levelezőlap baloldali szélén 90 fokkal elfordítva, idegen kéz (talán Grosz Ilona édesanyja?) ceruzás írásával ez áll: „Miki rosszalkodik.” (Ms 2662/146)

A várandósság alatt kelt levelekben, mint említettük, Grosz Ilona többször beszámolt az orvosi vizitekről. Az orvosról, akire 1909. januári leveleiben többször is hivatkozik, nem tudunk semmit. Ám az 1909. május 3-án kelt levélben Glatterné már egy bizonyos „doktor kisasszonyról” ír: „Doktor kisasszony nem volt itt, valószínűleg holnap jön, majd akkor referálok mindenről. Már kezdem számolni a napokat, hogy a pipikémet mikor látom újból.” (Ms 2662/147) A „doktor kisasszony” személyét illetően az utolsó, 1909. május 4-i levél nyújt annyi támpontot, hogy tovább kutakodhatunk:

Ma délben a Doktor k. a. [kisasszony] volt itt, megvizsgált (nem belsőleg), meg volt leve, igen jónak talált, a gyermek fekvése nagyszerű, a szívverése egészséges. [...] Sajnálattal fejezte ki, hogy a szülésnél nem lehet jelen, mert 12-én Szliácson megkezdí működé-

sét mint nőorvos. Igen örül, hogy annyira megnyerte bizalmunkat, és kívánja, hogy egy szép egészséges gyermeknek adjak életet, de azután vigyázzak hogy ne legyen több, legalább egy pár évig. (Ms 2662/148)

A *Pesti Hírlap* c. napilap 1909. május 16-i, vasárnapi számában a következő rövid hírt jelent meg: „(Orvosi körökből.) Dr Herczeg Irma nőorvos, Tauffer egyetemi tanár klinikájának⁴³ v. [végzett] orvosa, Szliácsra érkezett, ahol a fürdőszезon idején orvosi gyakorlatot folytat.” Több napilapban olvasható volt ekkor (és a következő években is) a szliácsi gyógyfürdő hirdetése, amelyben a májustól szeptemberig tartó szezonban Grünwald Mór professzor és dr. Herczeg Irma⁴⁴ orvosi rendelését ajánlotta a fürdő elsősorban női vendégeinek figyelmébe.⁴⁵ Érdekes lenne tudni, miként került kapcsolatba a

43 Tauffer Vilmos szülész, nőgyógyász, 1881-es megszervezésétől fogva 1918-ig a Budapesti Tudományegyetem II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikájának nyilvános rendes tanára, igazgatója.

44 Bár szorosan nem tartozik tárgyunkhoz, mégis ide kívánczik az egyik első magyar orvosnő, dr. Herczeg Irma pályájának rövid vázlata. Herczeg Irma Barcson született 1882-ben. Szülei Herczeg Sándor ecet- és szeszgyáros, kereskedő, édesanyja Fuchs Nanetta (Netti). Az édesanya korábbi rossz házasságából szökött Herczeg Sándorhoz, akivel törvénytelen kapcsolatban élt Barcson, és akitől itt négy gyermeke született, köztük Irma. A család később átköltözött Nagykanizsára, az asszony itt adott életet 1888-ban legkisebb fiának, a később hollywoodi karriert befutó forgatókönyvírónak, tudósítónak, Herczeg Géznak. A szülők viszonyát csak 1891-ben sikerült törvényesíteni. (A családról való adatok Rózsás Márton és Rózsás Szabolcs barcsi helytörténészeknél származnak.) A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem almanachja szerint 1900-ban iratkozott be az orvosi karra, öt évvel azután, hogy az 1895 novemberében kelt minisztériumi rendelet ezt nők számára lehetővé tette. Évfolyamában ekkor tízen voltak nők (a korábbi évfolyamokban általában ketten-hárman, 1899-ben hatan; lásd az ELTE Levéltár honlapján: hozzáférés 2024.02.29., <https://leveltar.elte.hu/index.php/hu/leveltar/kutatas/egyetemtoritenet-online>) Harmadéves korától egy szemeszteren át félig, utána teljesen mentesült a tandíjfizetés alól. Jó eredményei miatt és mint félárva hallgató, ötödévbén és szigorló évében Bésán-féle ösztöndíjban részesült, továbbá – barcsi születése ellenére – Budapest főváros ösztöndíját is elnyerte (lásd a Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem kari üléseinek jegyzőkönyveit 1902–1903-ból és később, https://library.hungaricana.hu/hu/collection/egyetemi_jegyzokonyvek/). 1906 ősze és 1908 tavasza között a Tauffer Vilmos vezette II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikán díjtalan, 1909. március 31-ig díjazott gyakornok (lásd a kari ülések jegyzőkönyveit 1906–1907-ből és 1907–1908-ból, mint fentebb). 1909-től sok éven át a májustól szeptemberig tartó szezonban Szliácsfürdőn működött mint nőorvos (erről a napilapokban közzétett hírek és hirdetések alapján 1917-ig van adatunk, lásd pl. a *Pesti Napló* 1917. május 17-i számát). 1912-ben külföldi tanulmányutat tett (lásd *Pesti Napló*, 1912. május 19.). 19 éven át, 1934-ig a Városligeti fasorban működő, Grünwald Mór alapította szanatóriumnak volt az orvosa; ekkor nyitotta meg magánrendelőjét a Szentkirályi utcában (lásd *A Reggel* 1934. december 3-i számát). A következő év tavaszán, idős édesanyját alig néhány hónappal túlélve (lásd édesanyja gyászjelentését, *Pesti Napló*, 1934. december 16.) 1935. március 22-én hunyt el tüdőgyulladásban. Saját családot nem alapított; testvérei és családjaik mellett hálás betegek gyásztáltak. Édesanyja mellé temették a rákoskeresztúri köztemetőben (lásd *Friss Újság*, 1935. március 22.; *Pesti Napló*, 1935. március 22. A másnapi, március 23-i lapszámban fényképet is közöltek róla). A napilapok híreiből kiolvasható adatok az *Arcanum* adatbázisból származnak.

45 Az *Újság*, 1909. május 8., 29.: „Szliács (vasúti állomás). Zólyommegye – Felsőmagyarország legelsőrendű női fürdője. A kontinens egyedüli természetes vasas hőforrása. Az idény május 15-től szeptember hó végéig tart. A saját kezelés alatt álló Radvánszky-féle épületegyüttes házcsoportjában (két legmodernebbül berendezett 120 lakószobát magában foglaló szálloda, melyek közül a Bristol 1902-ben teljesen újonnan lett felépítve, e házban lakik dr. Grünwald kir. tanácsos, orvos és dr. Herczeg Irma, a Tauffer klinika v. orvosa is; egy családi villa, egy étterem is) a folyó évben is a következő kedvezmények nyer-

család az 1909-ben 27 éves, önálló orvosi működését jószerivel még el sem kezdő doktor kisasszonnyal,⁴⁶ akinek kiterjedt pacientúrája nem lehetett. Sajnos erre nézve nem találtam adatot. Elképzelhető, hogy a II. sz. Szülészeti és Nőgyógyászati Klinikán díjazott gyakornoki évét márciusban kitöltött orvosnőt valamelyik korábbi feljebbvalója, kollégája (talán a levelekben korábban említett, de néven nem nevezett orvos) irányította Glatterékhoz; az orvosnők iránti bizalom akkoriban mindenesetre még csekély volt⁴⁷ (a család számára talán Tauffer Vilmos neve jelentett garanciát). Amikor felmerült, hogy Glatter Jakab sógornője, a levelekben sokszor idézett Margitka/Manci is várandós lehet, férje, Glatter Vilmos a neves nőgyógyásszal, a Pesti Izraelita Hitközség Szabolcs Utcai Kórházának orvosával, Berczeller Imrével kívánta megvizsgáltatni.⁴⁸

Grosz Ilona 1909. május 4-én, utolsó, férjének írt levelében a várandósságával kapcsolatos ijedségről számol be, de meg is nyugtatja őt, hogy a baj már elmúlt, és minden rendben van. Herczeg Irma doktor kisasszony lehetett az utolsó orvos, aki ekkor Grosz Ilonát megvizsgálta, és neki tanácsot adott. A család a bábát is hívatta, aki maga is megerősítette, amit a doktor kisasszony javasolt. Az asszony már csak amiatt volt szomorú, hogy férje a héten ismét vidéki útra ment, gyakori állomáshelyére, Bonyhádra, ahová az előző napi, május 3-i levelezőlap után egy levelet is küldött neki; de szombatra, akárcsak az előző héten, ismét hazavárta. Grosz Ilona utolsó levelét teljes egészében közzétesszük:

Ms 2662/148.

Tekintetes Glatter Jakab úrnak
keresk. utazó
Walter szálloda, Bonyhád

feladó: glatterné, v. kádár u. 8. sz. f. 4.

[feladó nélkül; feladási bélyegző: Budapest, 1909. máj. 4.; kézbesítési bélyegző: [B]onyhá[d], a többi része a dátummal együtt hiányzik]

Az Adler és Bauer cég borítékjában és fejléces papírján (a fejléc szövege áthúzva).

hetők: 1. Előidény május 15-től június 15-éig; 2. 40 százalék kedvezmény úgy az elő- mint az utóidény alatt. Lakás megrendeléseket és mindennemű tudakozódást azonnal elintézt a Radvánszky-házak gondnoka, Korcsek Pál, Szliács.” A következő évi hirdetés Herczeg Irma nőgyógyászati szakképesítését is hangsúlyozza. Lásd pl. *Pesti Hírlap*, 1910. május 19., 67.

46 Az 1908-ban kelt levelekben többször esik említés egy bizonyos „doktor néniről”, aki nyilvánvalóan nem azonos Herczeg Irmával. Kiletét és szakterületét nem sikerült megállapítani.

47 BRUCKNER Éva, „Az első magyar orvosnők nyomában”, *Polgári Szemle* 15, 1–3. sz. (2019): 381–398, doi: 10.24307/psz.2019.0924. Lásd ehhez a *Pesti Napló* 1929. január 23-án megjelent *Mennyit ér az orvosnő munkája? Scipiadesz tanár szerint semmit* című írását (9. old.), amelyben több doktornőt, többek között Herczeg Irma főorvost is megszólaltatnak. Átfogó irodalom a nők egyetemi képzéséről a korszakban: KÉRI Katalin, *Lánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon* (Pécs: Kronosz Kiadó, 2018), első sorban „A nők egyetemi képzése” című fejezet, 456 skk.

48 „Vilus azt mondja, hogy Manczi valószínűleg úgy van. [...] Vilmos meg akarja vizsgáltatni Berczellerrel. azt mondja hogy ő a legboldogabb lenne, ha Margit úgy lenne.” 1909. február 3-i levél (Ms 2662/140).

Mellette csoportkép (Ms 2662/149), datálatlan, 88mm x 60mm. Az ülő sorban a jobb szélen Grosz Ilona várandósan, mögötte az álló sorban jobbról a harmadik Glatter Jakab, akinek a kezét fogja.

Édes drága jó Életem! Hétfőn írtam egy lev. lapot Bonyhádra, amelyet holnap, levelemmel együtt kapod meg. Hogy mindenről referáljak, a tegnapi délutánon kezdem. Egy kis ijedségünk volt. t.i. egyszerre mintha víz jött volna tőlem, meglehetősen sok. Mama mindjárt meg ijedt, a mádamért küldött, a ki azonban nem jöhetett, mert nehéz betegnél volt. Nem is volt szükség rá, mert hál Istennek semmi bajom nincs. Ma délben a Doktor k. a. [kisasszony] volt itt, megvizsgált (nem belsőleg), meg volt lepve, igen jónak talált, a gyermek fevése nagyszerű, a szívverése egészséges. Ajánlotta, hogy hetenkint kétszer fürödjek, langyos fürdőt vegyek, nehogy a szülés idő előtt történjék meg. Porokat írt, a melytől a fájás el fog mulni a vizelésnél, és a tegnapi eset ne nyugtalanítson, mert semmiféle jelentősége nincs. Sajnálataát fejezte ki, hogy a szülésnél nem lehet jelen, mert 12-én Szliácson megkezd di működését mint nőorvos. Igen örül, hogy annyira megnyerte bizalmunkat, és kívánja, hogy egy szép egészséges gyermeknek adjak életet, de azután vigyázzak hogy ne legyen több, legalább egy pár évig. –

Most d.u. megjelent a madám, szintén csak fürdőt ajánlja, a hasamat felkötötte, azt mondja hogy könnyebben járok majd, és még sok mindent össze beszélt. Tehát most már mindenről írtam édes fiam ami téged érdekel. Most már csak türelem és kitartás, az a fő, és hogy magamba fojtsam a lelki fájdalmat, a mit ki kell álnom. Az én szeretett drága apukám nélkül kell eltöltenem ezen kínos napokat. Fele annyi lenne a szenvedésem, ha mellettem lehetnél és láthatnám a te joságos arcodat, az én édes üdvösségemet! – Anynyit tudnék írni édes apukám, de tudom hogy elszomorítlak soraimmal és azt el akarom kerülni. – Egyre kérlek édes jószágom, hogy vigyázz magadra, ne siessél hogy ki melegedj. Úgy intézd édesem a dolgot, hogy szombaton ismét nálam légy, hogy ölelhesselek, csókolhassalak, hisz ez képezi az én legnagyobb boldogságomat. –

Szervusz aranyos életem, gondolj sokszor a téged nagyon szerető feleségedre
Ilusra.

Anyus csókol és Dezső.

[1909 V/4]⁴⁹ Kedd d.u. 5 óra

A boríték sérült, hátoldalának egy része, ahová a kézbesítési bélyegzőt ütötték, hiányzik, így a pontos dátumból csak az évszám maradt meg. A szövegből azonban kiderül, hogy Grosz Ilona arra számított, sorait a posta másnap, május 5-én fogja férjének kézbesíteni. Az előző napi, megnyugtató orvosi vizit és a bába látogatása után senki nem számított arra, ami történt. A szülés a számított időnél korábban megindult, ikrek jöttek a világra, ám egyikük⁵⁰ és az édesanya is meghalt.⁵¹ Glatter Jakab ezen a napon a

49 A dátum pontosítása: év, hó, nap, idegen kéz utólagos ceruzás írása; az írásképp alapján nem zárható ki, hogy Radnóti Miklóstól származik.

50 A másik gyermek is kisfiú volt; utónevet nem kapott. Lásd születési értesítését: Ms 2641/3.

51 A hagyatéki tárgyalásra szóló idéző végzésen található utólagos, tintaceruzás feljegyzésből, amely a halálesettel kapcsolatos költségeket sorolja fel, kiderül, hogy a családnak orvost kellett hívnia. Hogy a Szliácsra még el nem utazott doktor kisasszonyért, Herczeg Irmáért küldtek-e, nem tudjuk. Lásd Ms 2641/8.

várt levél mellett gyászhirot is kapott Bonyhádon: megözvegyült, és egyedül maradt egy újszülöttel, a remélt fiúgyermekkel, „Mikivel”, Glatter [Radnóti] Miklóssal.

* * *

Ami Radnóti Miklós szüleinek életére, körülményeikre vonatkozóan Grosz Ilona leveleiből, utalásokból, egyéb szórványos adatokból kiolvasható, önmagában is érdemes a megörökítésre. Amellett azonban, hogy e levelekről az érdeklődő nagyközönség tudomást szerezzen, mindazonáltal más, személyesnek mondható okom is volt erről írni: hogy szülővárosom, Bonyhád huszadik századi történetéhez egy kis adalékkal hozzájárulhassak. Grosz Ilona levelei közül négy (köztük az utolsó is) ide, az Erdős, illetve a Walter szállóba van címezve.

A Völgység kistájon, Tolna és Baranya határán fekvő, a török korban elnéptelenedett⁵² Bonyhád a 17. század végétől folyamatosan népesült újra különféle vallású és nemzetiségű lakossággal. A 19. századtól a dél-dunántúli kereskedelem egyik fontos központjává vált,⁵³ jelentős zsidó közösséggel, amely zsinagógákat, iskolát, kórházat, szeretetházat tartott fenn. A többenemzetiségű mezővárosban – mint másutt is sok helyen – külön negyedben éltek a zsidók, a katolikus és evangélikus svábok, és jóval kisebb számban a református magyarok. Glatter Jakab vidéki útjain, ahogy a levelekből is kitűnik, az egyik legfontosabb állomáshely ez a település volt. Az egykori Erdős szálló és a Walter szálló épületei a régi zsidó negyedben ma is megvannak még.⁵⁴ A bonyhádi zsidók igen nagy részben a holokauszt áldozatai lettek, csak töredékük tért vissza.⁵⁵ A városban tiszteletükre emlékmű áll. Amikor Radnóti Miklós szüleinek boldog napjairól, majd személyes tragédiájáról írunk, egy valamikor virágzó vidéki közösségre is emlékezünk, amely ennek tanúja volt.

52 A város korai történetéhez lásd László József és Szóts Zoltán, szerk., *Bonyhád, a Völgység szíve*. Várostörténeti monográfia 1. (Bonyhád: Völgységi Tájkutató Alapítvány, 2023). A törökidulás kezdetén elpusztult falu középkori templomának példászerű összefogással véghezvitt régészeti feltárása országos nyilvánosságot is kapott. Lásd SZABÓ Géza et al., „A völgységi »Pompei« előzetes kutatása. Középkori templom feltárása Bonyhádon”, *Archeologia - Altum Castrum Online* (Visegrád: Mátyás király Múzeum, 2015), hozzáférés: 2024.02.16, <https://archeologia.hu/content/archeologia/338/bonyhadjo.pdf>

53 Lásd például SCHWEITZER József és SZILÁGYI Mihály, *A tolna megyei zsidók története 1867-ig* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1982); SZILÁGYI Mihály és SCHWEITZER József, „A Tolna megyei zsidók története 1868-tól 1944-ig”, in *Tolna megyei Levéltári Füzetek 2. Tanulmányok*, szerk. DOBOS Gyula (Szekszárd: Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára, 1991), 52–95; dr. KOLTA László, szerk., *Bonyhád a 18–20. században. Tanulmányok* (Bonyhád Nagyközség Tanácsa, 1975); KERTÉSZ Zsuzsanna, *Üzlethomlokzatok és portálok alakulása a történelmi változások tükrében egy völgységi kisváros alapján*, hozzáférés: 2024.02.16, http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/30/30kerzsu.html#_ftnref26.

54 A házak történetére nézve lásd STEIB György, szerk., *Bonyhád lexikon* (Bonyhád: Völgységi Tájkutató Alapítvány, 2016), „Arany Oroszlán Szálloda”, illetve „II. Rákóczi Ferenc utca 10.” címszavak.

55 Lásd ehhez BLAU László, *Bonyhád – Egy elpusztított zsidó közösség* (Budapest: Soha Többé Soá Alapítvány, 2008).